

Vogels kijken en herkennen

› Gerald Driessens

Dit is de eerste uit een reeks bijdragen die onze lezers moet helpen met het determineren van vogels of het bepalen van hun leeftijd. We trachten deze theoretische materie zo praktisch en licht verteerbaar mogelijk te brengen. Aan de hand van sprekende voorbeelden begeleiden we je bij het interpreteren van de courante terminologie, zodat de link met je dagelijkse waarnemingen snel wordt gelegd. In de eerste twee hoofdstukken belichten we de algemene materie, daarna gaan we dieper in op enkele specifieke families die aardig verschillen.

› Kemphaan *Philomachus pugnax* vrouwtje. 23 april 2012. Fuente de Piedra, Andalusia (Sp). Zelfs in de moeilijkste houdingen is de Kemphaan herkenbaar aan het typische patroon van de schouderveren en vooral de tertials. (Foto: Leo Vaes)

Deel 1

Topografie: de bouw van een vogel

Vogels kijken is een ideale vorm van ontspanning: de tijd die we in het veld doorbrengen geeft daarbij het meeste voldoening. Het drogere theoriehoofdstuk is essentieel voor de beginnende vogelkijker, maar wordt al snel als 'saai' ervaren en bijgevolg gelaten voor wat het is. Steeds minder mensen slagen er dan ook in om een gestructureerde beschrijving te maken. Dat is spijtig, want door grondiger naar veren te kijken, zie je vaak meer. Door veren en hun variatie te herkennen, leer je veel over verschillende vogelkleden, hoe die worden verkregen, en waarom. Maar die kennis heeft ook een breder nut: na het invoeren van een bijzonder gegeven op www.waarnemingen.be vraagt men naar een gedetailleerde beschrijving. "Een gedetailleerde beschrijving? Hoe begin ik daaraan?" is dan maar al te vaak de reactie.

Nochtans is het patroon op de tertials van een Kemphaan *Philomachus pugnax* in zomerkleed uniek onder de steltlopers, en een juveniele of adult zomer Drieteenstrandloper *Calidris alba* kan je probleemloos op naam brengen alleen al aan het typische patroon op de schouderveren. Handig om weten, maar weet je wel waar je die fameuze tertials of schouderveren moet zoeken?

In deze aflevering helpen we een goed inzicht in de bouw van een vogel te krijgen, en leren we je omgaan met al die verschillende veerpartijen. Daar zijn ook in de praktijk heel simpele manieren voor: je kan bij elke vogel die je goed te zien krijgt trachten alle kenmerken uit je veldgids te toetsen aan de vogel in het veld. Je zal telkens de beschreven kenmerken op de juiste veerpartijen zien liggen en de link automatisch beginnen leggen. Kan je een beetje tekenen? Schets dan de bewuste vogel en schrijf er de kleuren bij. En al is de tekening niet perfect, het invullen van de figuren zal je confronteren met de vraag "Hoe moet ik dit deeltje nu weer intekenen?".

1. Vogeltopografie

De vogeltopografie benoemt alle veerpartijen en naakte delen van vogels. In de literatuur keert deze naamgeving steeds weer terug. Handig weetje: voor de meeste veerpartijen geldt dat ze gemakkelijk van de ernaast liggende partijen te herkennen zijn, doordat de grootte van de individuele veren vaak verschilt of de veren een andere vorm of structuur hebben.

▶ Geelgors *Emberiza citrinella* mannetje. 16 mei 2010. Reusel (NL). Bij heel wat vogelsoorten zijn de patronen of kleuren anders op verschillende veerpartijen, ideaal voor een grondige les vogeltopografie. (Foto: Dieder Plu)

Elke rechtgeaarde vogelkijker beschikt allicht over een degelijk vogelboek. In de moderne veldgidsen geeft men in de inleiding of op de binnencover een zeer grondig overzicht van de vogeltopografie, zodat een volledige herhaling hier overbodig is. De "ANWB-vogelgids" (Svensson *et al.* 2009) is op dat vlak alvast een aanrader. Niet alleen is dit het meest volledige en recente werk, het gebruikt ook de taxonomie die je terugvindt in www.waarnemingen.be.

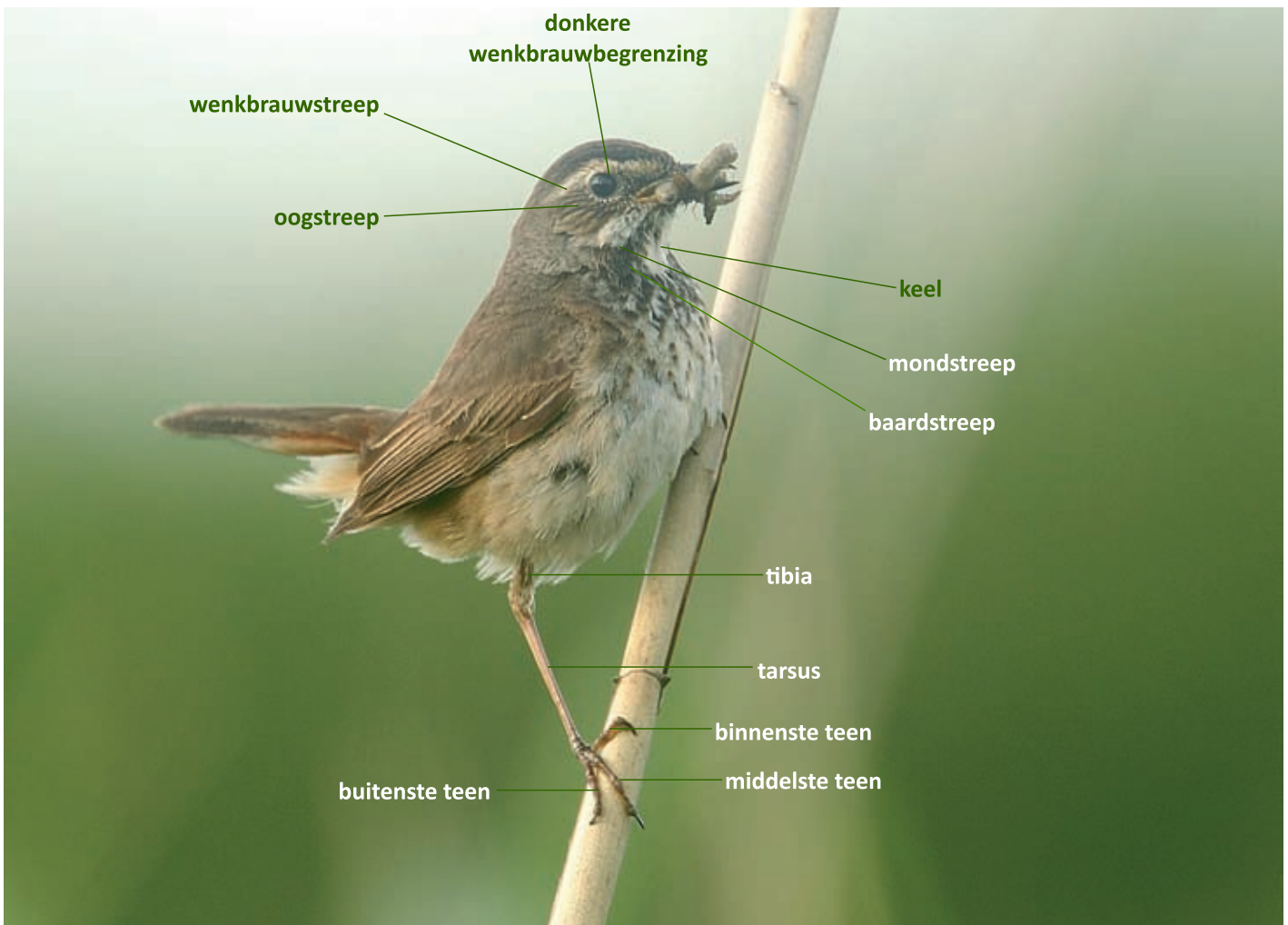
Bestudeer alle veerpartijen grondig bij enkele verschillende vogelfamilies en tracht de delen in het veld te benoemen. Je zal snel merken waar de voornaamste verschillen liggen. Later in deze bijdrage verdiepen we ons in enkele specifieke onderdelen die toelichting verdienen.

Enkele aandachtspunten

Bij bepaalde soorten kunnen sommige veerpatronen moeilijk te ontrafelen zijn voor ons. Kijk bv. maar eens naar de teugel- en voorhoofdstreek van een Draaihals *Jynx torquilla*, of de structuur van een uilengezicht. Dergelijke afwijkende patronen herkennen vraagt enige ervaring, maar het loont de moeite om er met aandacht naar te kijken. Sommige termen zorgen trouwens geregeld voor verwarring.

Oogstreep / wenkbrauwstreep

Een echte klassieker. Hoewel in veldgidsen al decennia de juiste termen worden gebruikt, blijven heel wat vogelaars toch de term oog-

▶ Blauwborst *Luscinia svecica* adult vrouwtje. 5 juni 2012. Kieldrecht (A) (Foto: Pascal De Munck)

streep bij uitbreiding gebruiken voor wenkbrauwstreep. Wanneer ze aanwezig is, is de wenkbrauwstreep vaak de meest in het oog springende streep. De oogstreep is bij veel meer soorten aanwezig en heeft een grotere basisfunctie: het donkere oog afschermen in het gezichtspatroon*. Ze is dus ook vrijwel altijd donker. Vaak zijn ogen het eerste doelwit bij een gevecht: de donkere oogstreep maskeert dus het oog, zoals je bv ziet bij veel eendenkuikens.

Oogring / oogrand

De oogring komt bij heel wat soorten voor, meestal is hij bleek. Vooraan en/of achteraan wordt hij vaak onderbroken door de oogstreep. De oogring wordt gevormd door kleine veertjes. De oogrand daarentegen behoort tot de naakte delen: het is de smalle, meestal donkere naakte huid die het oog omsluit.

Baard-, mond- en snorstreep

Wanneer zowel baard-, mond- als snorstreep aanwezig zijn, is het juist benoemen ervan een evidentie. Sommige soorten vertonen slechts of de snorstreep, of de baardstreep. In dat geval moet je goed kijken waar de streep is ingeplant. De snorstreep start aan de mondhoek, de baardstreep aan de onderste inplanting van de ondersnavel. De mondstreep ligt er uiteraard netjes tussenin.

Onderstaart / onderstaartdekveren

Schrijf het woord onderstaartdekveren steeds volledig (of afgekort als OSDV), zo vermijd je verwarring met de beschrijving van de onderstaart. Die laatste heeft uiteraard steeds betrekking op de onderzijde van de staartpennen zelf. Bij soorten met lange onderstaartdekveren (bv. eenden, plevieren, uilen, Snor Locustella luscinioides) bestaat wel eens de neiging om die foutief "onderstaart" te noemen.

2. Een beschrijving maken

Topografie kennen is de basis. Ze echt gebruiken doe je wanneer je een vogel op naam brengt, maar essentieel wordt die kennis pas als je een beschrijving wil maken van een vogel. Heel wat waarnemers deden dit nog nooit. Om databanken zoals die van www.waarnemingen.be enigszins zuiver te houden, is het toch belangrijk om een vogel te kunnen beschrijven. Ook een zeldzaamhedencommissie zoals het BAHC kan zich enkel baseren op een goede documentatie. Volstaat een foto dan niet? Soms kan een foto simpelweg niet tippen aan een goede beschrijving. Bij heel wat soorten loodsen de verschillende veerpatronen op verschillende veerpartijen je mee door je beschrijving.

Bij een soort met uniforme bovendelen van kruin tot bovenstaartdekveren kan je ze in één geheel beschrijven en dat scheelt je heel wat schrijfwerk. Bij soorten die zeer gevarieerd zijn getekend, zoals juveniele steltlopers, leeuweriken, mannetjeseenden,... moet je het hele lijstje door als je echt geen kenmerken wil missen.

De werkwijze om een volledige beschrijving te maken is niet moeilijk en logisch opgebouwd.

Om te vermijden dat je belangrijke details over het hoofd zou zien volg je bij uw beschrijving best dit stappenplan:

- begin met **grootte en bouw**. Naast grootte, kan je best ook de structuur vergelijken met andere aanwezige soorten. Let dan op snavelvorm, vleugelvorm en verhoudingen.
- de **kop**: volg die in de volgorde van bovenkop (*voorhoofd* naar *kruin*, die laatste kan je soms onderverdelen in *voor-* en *achterkruin*), naar zijkop (*wenkbrauwstreep*, *teugel*, *oogring*, *oogstreep*, *oorstreek/wang*) en dan de keel nog (best onderverdelen in *kin* en *keel*). Besteed voldoende aandacht aan het verschil tussen *snor-*, *mond-* en *baardstreep*.

- de **hals** (indien nodig *achter-*, *zij-* en *voorhals*).
- de **bovendelen** volg je van boven naar onder en vijf delen komen steeds terug: *mantel-*, *schouderveren*, *rug* (dit is het deel tussen de vleugels), *stuit* en *bovenstaartdekveren*.
- de **onderdelen** kan je naargelang het patroon indelen in *borst* (evt. op te delen in *boven-*, *zij-* en *onderborst*), *flanken*, *buiik*, *anaalstreek* en *onderstaartdekveren*.
- de bouw van de **vleugels** is bij de meeste soorten hetzelfde maar de structuur varieert aanzienlijk. De gesloten vleugel deel je op in *randdekveren* (op de voorzijde van de vleugelbocht), *kleine*, *middelste* en *grote dekveren*, *alula*, *kleine*, *middelste* en *grote handdekveren* (bij de meeste zangvogels zijn enkel de laatste aanwezig), *tertials*, *armpennen* en *handpennen*.
- de **staart** kan je naargelang het patroon en de waargenomen details onderverdelen in *boven-* of *onderstaart*, of in *middelste* en *buitenste staartpennen*.
- tenslotte de **naakte delen**: naast de kleur van *snavel*, *iris* en *poten* gaat het ook om (indien zichtbaar) de *oogrand* en (indien aanwezig) de *washuid* of *naakte gezichtshuid*.

Vaak is het verder nuttig om dit aan te vullen met opmerkingen over

- het **gedrag**
- **rui en sleet**
- Het **geluid** (roep en zang): hieraan besteden we een aparte aflevering

Kleur is relatief

Een heel apart verhaal is het beschrijven van kleuren. Waarnemers dienen voortdurend te beseffen dat de kleur van het verenkleed geen vastliggende factor is maar sterk wordt beïnvloed door persoonlijke interpretatie, belichting en gebruik van optisch materiaal.

Een Gele Kwikstaart *Motacilla flava* ziet er door de weerkaatsing geler uit in een koolzaadveld, dan op een grauwe akker. Overvliegende roofvogels ogen meer gelig bij zonnig weer boven een zandvlakte, terwijl een in feite zwarte Gierzwaluw *Apus apus* warmer bruin zal lijken bij ochtend- of avondlicht.

Maar wat is zwart, wat is bruin en wat is oranje? Dat zijn erg vluchtige, soms bijna karikaturale interpretaties van wat we kennen uit de boekjes, en zo zien we het ook in het veld omdat de vogel zo hoort te zijn. Objectief bekeken kan je de borst van een IJsvogel *Alcedo atthis* eerder warm kastanjebruin noemen dan oranje want doorgaans lijkt slechts een heel klein deel echt oranje.

Kleur is dus iets relatiefs en je dient ze in vergelijking tot iets te beschrijven. Maar zelfs dat heeft zo zijn valstrikken. Naast een gewone Tjiftjaf *Phylloscopus collybita collybita* zal een Siberische Tjiftjaf *P. c. tristis* er grijs uitzien. Toch is hij eerder beigebruin. Het wordt nog moeilijker wanneer je bepaalde tinten van groen (zoals de bovendelen van een Fitis *P. trochilus*) naast een echt groen voorwerp zou zien: de kleur wordt plots veel bruiner. Vermeld dus bij je beschrijving van kleuren ook steeds hoe de belichting op dat moment was.

In de natuur kan je geen kant op met een kleurenschaal of -kaart. Wanneer je twee foto's van dezelfde soort naast elkaar legt, kan je totaal verschillende kleuren zien. Toch analyseren je hersenen de kleur vrij correct door de omgevingsfactoren zoals koude schaduw en fel zonlicht onbewust mee in rekening te brengen.

* Ook donkere oorvlekken hebben soms de functie van 'nepoog'. Bij uilen, die vooral een frontaal binoculair zicht hebben en daardoor een grotere dode hoek hebben aan de achterzijde van de kop, zie je vooral bij kleine soorten een opvallend oogpatroon in het verenkleed op het achterhoofd, zoals bij Steenuil *Athene noctua*. Dit zogenaamde tweede gezicht biedt extra bescherming tegen predatoren. Ook bij Boomvalk *Falco subbuteo* is dit te zien. Heel wat veerpatronen hebben dus een functie.

druk verscheen in 1970. Het is een essentieel handboek dat veel duidelijkheid schept. Zelfs na 42 jaar blijft dit dé referentie voor rui en verenkleed van zangvogels. Een schitterend met foto's geïllustreerd werk dat dieper en duidelijk ingaat op de rui van een aantal (vooral gewone) zangvogels is *Moult and Ageing of European Passerines* van Jenni & Winkler (1994), maar in de volgende aflevering van deze artikelenreeks gaan we dieper in op de rui.

Svensson leert ons in de eerste plaats hoe je vogels onderzoekt en dat je dan best staart- of handpennen meet en nummert. Wat de staart betreft nummeren we van de centrale veer naar buiten toe, dat zorgt voor weinig problemen. Voor zangvogels zijn dat vrijwel altijd 12 staartpennen maar de nummering loopt dus aan beide zijden van 1 tot 6.

Nummering verwarrend

De handpennen worden doorgaans genummerd zoals ze in de meeste gevallen ruien, nl. van binnen naar buiten. Dat systeem wordt gevolgd door veruit de meeste auteurs zoals Baker (1993), Eck *et al.* (2011) en Jenni & Winkler (1994). Maar bij Svensson is het anders! Hij houdt vast aan de oude nummering van handpennen namelijk van buiten naar binnen. Dit werd destijds ook door Mullaney en Grant (1989) toegepast in hun voor veldwaarnemers baanbrekend *The New Approach to Identification*.

De armpennen worden geteld vanaf het punt waar ze de handpennen raken, maar dat betekent dan wel van buiten naar binnen. Hier is het ondoenbaar om de ruivolgorde te handhaven want na de start bij (doorgaans) de buitenste armpen, worden ze daarnaast ook vanaf een centraal gelegen armpen vervangen naar binnen en buiten toe. Dat spaart natuurlijk tijd.

Hoe tel je dan best?

Beide telmethodes hebben hun beperkingen. Zo ontbreekt vaak al snel de binnenste handpen bij een startende handpenrui zodat ze niet wordt meegeteld. Wanneer er nog niet geruid wordt is het verschil tussen de buitenste arm- en de binnenste handpen vaak miniem, zelfs in de hand. Anderzijds is de buitenste handpen sterk gereduceerd. Bij enkele families zoals leeuweriken, kwikstaarten en meeuwen ontbreekt ze zelfs geheel. Hierdoor dreigt het van buiten naar binnen tellen al vanaf de eerste pen mis te lopen.

We raden aan om het meest gebruikte systeem te volgen, dus om handpennen te tellen van binnen naar buiten. Gezien de link met de rui-richting is dit goed te verantwoorden. Het gebrek aan consensus dwingt de geïnteresseerde uiteraard altijd om bij het raadplegen van

literatuur steeds te controleren welke methode wordt gevolgd. Zeker wanneer het om de centraler gelegen handpennen gaat, kan een verkeerde interpretatie je nl. op het verkeerde been zetten.

Handpenprojectie

Pas vanaf de jaren '80 kregen veldwaarnemers aandacht voor de handpenprojectie. Hierin speelde de publicatie van *The New Approach to Identification* (Grant & Mullaney, 1988 en '89) een voortrekkersrol. Maar de eerste aanzet werd gegeven door Lars Jonsson in zijn vijfde-reeks *Vogels in eigen omgeving*, die reeds verscheen tussen 1976 en 1980. Daarin werd behoorlijk wat aandacht geschonken aan de topografie van vogels, waar de toen populaire veldgidsen nog lang niet aan toe waren.

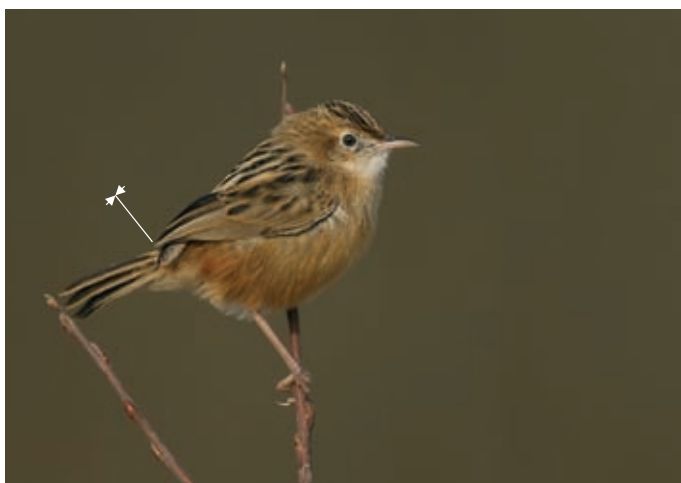
Wat verstaat men onder handpenprojectie?

Het zichtbare deel van de handpennen (lang geleden ook wel eens grote slagpennen genoemd) dat buiten de tertials uitsteekt noemen we de handpenprojectie. De lengte wordt uitgedrukt in verhouding tot de zichtbare tertiallengte. Bij enkele soorten of families is die verhouding groter dan één (zoals bij gierzwaluwen, valken met hun puntige vleugels) en bij andere soorten is er geen handpenprojectie te zien. In dat geval zitten de handpentoppen volledig verborgen onder de tertials.

Het bepalen van de handpenprojectie kan wel eens mis lopen als één of meerdere tertials ontbreken of in een abnormale positie liggen. Ze is gemakkelijk te zien bij roofvogels en steltlopers, maar ook zangvogels lenen zich er goed toe om deze kennis onder de knie te krijgen. Vergelijk op dat vlak bv. Spotvogel *Hippolais icterina* met Grasmus *Sylvia communis* of Tuinfluiter *S. borin*, Kleine Karekiet *Acrocephalus scirpaceus* met Tjiftjaf of Tjiftjaf met Fitis. Saaie kleine bruine vogeltjes (KBV'tjes dus) worden zo plots erg interessante studieobjecten.

Vind de uitzondering...

Lang niet alle soorten tonen de typische structuur van een doorsnee vogel. Nu moet je als veldwaarnemer niet alle uitzonderingen kennen, maar enkele weetjes kunnen handig zijn. Zo hoeft je niet te zoeken naar een handpenprojectie bij de meeste leeuweriken, piepers en kwikstaarten: hun lange tertials bedekken de handpennen (meestal) volledig. De handpenprojectie van een Gierzwaluw is dan weer eerder 4/1 in plaats van de 1/4de die we bij zoveel soorten gewoon zijn.

» Graszanger *Cisticola juncidis*. 24 februari 2008. Verrebroek (O). De soort trekt nauwelijks en heeft opmerkelijk korte vleugels. Het is meteen één van de weinige zangers zonder handpenprojectie. De handpennen steken hier dus niet voorbij de tertials. (Foto: Raymond De Smet)

» Fluiter *Phylloscopus sibilatrix*. 1 mei 2012. Harzé (L). Als trans-Saharatrekker heeft deze lange puntigere vleugels met een handpenprojectie van > 1/1. Het gedeelte van de handpennen dat voorbij de tertials uitsteekt is dus langer dan de tertials zelf. (Foto: René Dumoulin)

► Torenvalk *Falco tinnunculus* mannetje. 27 maart 2012. Uitkerkse Polder (W). De staartprojectie bedraagt ca $1/3^{\text{de}}$ van de handpenprojectie en ca de helft van de tertiallengte. (Foto: Luc Creylman)

► Boomvalk *F. subbuteo* adult. 18 juni 2009. Bree (L). Hier spreken we over een korte vleugelprojectie die ca. $1/5^{\text{de}}$ van de zichtbare tertiallengte bedraagt. (Foto: Jan Geens)

Vleugelprojecties, opletten geblazen!

Een vleugelprojectie is niet hetzelfde als een handpenprojectie. Men spreekt van een vleugelprojectie wanneer de vleugel voorbij de staart uitsteekt. Je kan de vleugelprojectie best vergelijken met een geijkte maat zoals de handpenprojectie of de snavel lengte, maar de laatste is al wat ver van de vleugelpunt gelegen om een objectieve vergelijking mogelijk te maken.

En staartprojecties dan?

De staartprojectie is het deel van de staart dat voorbij de handpennetoppen uitsteekt in een normale gestrekte houding. Bij sommige soorten vind je ook hier belangrijke aanwijzingen voor determinatie, zoals bij Fluitsner *Phylloscopus sibilatrix* en Westelijke Bergfluitsner *P. bonelli* bv. Vergelijk de staartprojectie met een andere vaste norm zoals de handpenprojectie of de tertiallengte.

► Koperwiek *Turdus iliacus*. 27 december 2004. Brouwersdam (NI). We zien duidelijk drie versmallingen op de buitenvlaggen van de handpennen van deze Koperwiek. Ze bevinden zich op handpen 6, 7 en 8. Handpen 9 is niet versmald en vertoont een rechte, doorlopende buitenvlag, p 10 is de klassiek verkorte handpen en is onzichtbaar op de foto. Bij Koperwiek zijn deze versmallingen niet soortbepalend, maar het oefenen op soorten die zich vaak van dichtbij laten bestuderen, helpt je in deze vaardigheid. (Foto: Leo Janssen)

Opgelet: vogels vertonen een vleugelprojectie of een staartprojectie, nooit beide.

Vleugelformules

Handpennen hebben versmallingen (op de buitenvlaggen) en inkepingen (op de binnenvlaggen) om de aerodynamica te verhogen. Ook de spreiding van de handpentoppen rekenen we tot de vleugelformule. Het gebruik van vleugelformules in het veld werd geïnspireerd door het ringwerk en het museumonderzoek, waar ze erg belangrijk zijn. Ook de ontwikkeling van steeds beter optisch materiaal heeft hier een belangrijke rol gespeeld.

Hier hoort dus meteen een waarschuwing thuis: in het veld vastgestelde vleugelformules zijn enkel betrouwbaar wanneer ze met grote zekerheid en precisie werden opgetekend. Een lichte foutieve interpretatie zal zorgen voor een afwijking met wat de literatuur voor die soort voorschrijft.

Na stevig oefenen en mits het beestje zich mooi laat zien, kan je soms het aantal versmallingen tellen in het veld. Dat wordt uiteraard nog makkelijker wanneer de bewuste vogel zich laat fotograferen. Anekdotisch op dat vlak is de eerste Swinhoe's Boszanger *Phylloscopus plumbeitarsus* voor Nederland (Terschelling, oktober 1996) die aanvankelijk als Noordse Boszanger *P. borealis* werd gede-termineerd, maar aan de hand van de vleugelformule op de foto werd gecorrigeerd. Een voor die tijd aardige stunt. Het bepalen van vleugelformules zal zich slechts in uitzonderlijke gevallen opdringen, maar laat het alvast een uitdaging zijn voor de sterk gemotiveerde lezer/vogelaar.

Bij sommige, vooral grotere soorten hebben die inkepingen en versmallingen zich extreem ontwikkeld, goed te zien bij de grotere roofvogels. Daar wordt het aantal vingers en hun lengte bepaald door het aantal versmallingen en inkepingen (zie foto).

Handpen van Havik *Accipiter gentilis* mannetje, gepreedeerd april 2011. Brecht (A). Vondst Marieke Berkvens. Op de buitenste handpennen van roofvogels is duidelijk de versmalling te zien op de smallere buitenvlag, evenals de inkeping op de bredere binnenvlag. Deze structuur creëert de typische gevingerde vleugels, de bredere basis van de baarden zorgt voor overlapping met de onderliggende veer en de doorstroming van lucht tijdens het vliegen. (Foto: Dirk Symens)

Dankwoord

Ik wens Peter Adriaens en de leden van de kernedactie te bedanken voor het doornemen van de teksten en het meedenken over de verdere uitwerking. Ook de fotografen wens ik te bedanken voor hun bereidwilligheid en snelle medewerking.

Referenties

- Baker K. 1993. *Identification Guide to European Non-Passerines*. BTO, Thetford.
- Eck F. et al. 2011. *Measuring Birds*. Deutsche Ornithologen-Gesellschaft.
- Grant P & K. Mullarney 1988-'89. The New Approach to Bird Identification. *Birding World* 1(8)–2(6).
- Jenni L & R. Winkler 1994. *Moult and Ageing of European Passerines*. University Press, Cambridge.
- Svensson L. 2007. *Identification Guide to European Passerines*. BTO, Thetford.
- Svensson L., K. Mullarney & D. Zetterström 2009. *ANWB Vogelgids*. HarperCollins, London.

Gerald Driessens (gerald.driessens@natuurpunt.be)